

تبیین ژئوپلیتیک رشد جمعیت و امنیت ملی ایران

علیرضا محرابی^۱

استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه شهید بهشتی، تهران

روح الله نیکزاد

دانش آموخته کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه شهید بهشتی، تهران

محمد ساسانی پور

دانش آموخته کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۲/۰۲/۲۰

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۱۲/۱۱

چکیده

جمعیت و رشد آن، مؤلفه‌ای مؤثر در ژئوپلیتیک و امنیت ملی کشورهاست. نظریات عام در این مورد توجه به نرخ رشد جمعیت را مهم می‌داند و نه رقم مطلق آن. در این پژوهش شاخص‌های جمعیت ایران با تأکید بر رشد و اثرگذاری آن بر ضریب پایداری امنیت ملی مطالعه شده است. «فرضیه وجود رابطه معنادار بین افزایش نرخ رشد جمعیت و تنزل ضریب پایداری امنیت ملی»، مورد ارزیابی واقع شده که با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و آزمون‌های آماری صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش در ارتباط شاخص‌های جمعیتی ایران از قبیل بالابودن نرخ بیکاری و افزایش آن، افزایش تحصیل‌کردگان دانشگاهی و ضعف یا نبود زمینه‌های اشتغال و بیکاری در این مورد، فرضیه مزبور را تأیید کرد. فرضیه مذکور در مناطق بحران‌خیز کشور نیز ارزیابی و نتیجه حاصله به تشدید ارتباط فرضیه در این مناطق انجامید. با تکیه بر تئوری «گشتاور رشد جمعیت» در ایران، کشور ما به خودی خود یک دوره افزایش نرخ رشد حدود ۲ درصد، به دلیل ازدیاد تعداد دخترانی که به سن باروری می‌رسند را تجربه خواهد کرد. بنابراین در این پژوهش پرهیز از هرگونه آرمان‌گرایی درباره رشد جمعیت ایران توصیه شده و توجه به واقع‌بینی و توسعه شاخص‌های جمعیت حاضر پیشنهاد شده است.

واژگان کلیدی: ژئوپلیتیک، رشد جمعیت، امنیت ملی، ایران، گشتاور رشد جمعیت.

۱- کلیات

۱-۱- طرح موضوع

«جمعیت»^۱ به‌عنوان یکی از مولفه‌های مهم جغرافیای انسانی محسوب می‌گردد. جغرافی‌دانان از دیرباز به رابطه بین انسان و محیط‌زیست وی واقف بوده‌اند. اما امروزه رابطه دوسویه‌ی جمعیت و محیط بیش از گذشته مورد توجه عالمان علوم جغرافیایی، بالاخص جغرافیدانان سیاسی و ژئوپلیتیسین‌ها قرار گرفته است. ساده‌ترین شکل مطالعات جمعیتی کشورها از دیدگاه ژئوپلیتیک، مطالعه‌ی نحوه توزیع جغرافیایی آن‌ها است. یکی از مهم‌ترین عوامل در ژئوپلیتیک، انسان بوده و انسان خلاق و متفکر که از مهارت عینی و ذهنی بالایی برخوردار است، مورد توجه است. توجه به این نکته ضروری است که در ژئوپلیتیک هرگاه از جمعیت صحبت به میان می‌آید، تنها انسان ماهر و با کیفیت بالا موردنظر است.

پارامترهای جمعیتی از جمله ترکیب سنی و جنسی جمعیت، مهاجرت، عوامل موثر در رشد یا کاهش، توزیع جمعیت و پراکنش فضایی آن مورد توجه‌ی تجزیه و تحلیل‌های ژئوپلیتیک هستند. از آنجا که یکی از ابعاد سه‌گانه ژئوپلیتیک را قدرت نامیده‌اند، جایی که جمعیت و مولفه‌های آن باعث افزایش یا کاهش «قدرت ملی»^۲ و به تبع آن «امنیت ملی»^۳ می‌شوند، بایستی مورد توجه خاص جغرافی‌دانان سیاسی باشد. اثر افزایش یا کاهش جمعیت از دیدگاه قدرت و امنیت ملی دارای اهمیت است؛ چنانکه به‌صورت مبنایی افزایش جمعیت موجب تقویت روحیه ملی و کاهش آن باعث تضعیف روحیه ملی می‌شود. روندهای رشد جمعیت بر قدرت ملی و امنیت ملی تاثیر گذارند.

کشور ایران دارای ویژگی‌های کمی و کیفی جمعیتی خاص خود بوده و با ساختار سنی جمعیتی جوان در زمره یکی از جوان‌ترین کشورها قرار می‌گیرد. همچنین ایران از نظر زبانی یکی از ده کشور ناهمگون جهان محسوب می‌شود. ترکیب جمعیت ایران به لحاظ پراکنش جغرافیایی - فضایی؛ نامتوازن و از لحاظ زبانی نیز متنوع و با پدیده‌ی چندزبانی مواجه می‌باشد. همچنین از حیث نژادی، جمعیت ایران دارای ریشه‌ای مشترک و از نژاد و تخمه آریایی است. توجه به این خصایص جمعیتی کشور که همواره در درازای تاریخ بر سرنوشت کشور و ملت تاثیرگذار بوده، از نظر دخالت در قدرت و امنیت ملی کشور حایز اهمیت است. افزایش جمعیت کشور ایران در زمان کنونی که از شاخص‌های کمی و کیفی جمعیتی بالنسبه در سطوح پایینی برخوردار است، جای کنکاش و تحقیق علمی دارد. اما از دیدگاه ژئوپلیتیک که به مسئله جمعیت به گونه‌ای کلان می‌نگرد، این تفسیر بایستی با تاملی ژرف صورت گیرد. در این پژوهش کوشیده‌ایم با تکیه بر آینده‌پژوهی، ضمن تحلیل ژئوپلیتیک جمعیت ایران، رویکرد افزایشی رشد جمعیت و اثرگذاری آن بر ضریب پایداری امنیت ملی کشور را مورد ارزیابی قرار دهیم.

^۱ - Population.

^۲ - National Power.

^۳ - National Security.

۲-۱- روش تحقیق

تحقیق ذیل از لحاظ نوع تحقیق در زمره تحقیقات کاربردی است و از لحاظ روش تحقیق؛ توصیفی-تحلیلی با استفاده از اطلاعات و داده‌های کمی و کیفی موجود و همچنین می‌باشد. همچنین از تکنیک GIS برای تحلیل داده‌ها و نتایج استفاده شده است.

۳-۱- سوال و فرضیه تحقیق

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سوال است: «اعمال سیاست‌های افزایش جمعیت در کشور ایران چه تاثیری بر امنیت ملی کشور خواهد داشت؟» از این روی این فرضیه مبنا قرار گرفت که «در شرایط فعلی، افزایش جمعیت موجب پایین آمدن ضریب پایداری امنیت ملی ایران خواهد شد».

۲- چارچوب نظری تحقیق

۱-۲- ژئوپلیتیک و جمعیت و امنیت ملی

ژئوپلیتیک یا «سیاست جغرافیایی»^۱ اثر محیط و یا پدیده‌های محیطی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، به ویژه در سطوح گسترده منطقه‌ای و جهانی را مطالعه می‌کند (مجتهدزاده، ۱۳۸۱، ص ۱۲۸). دکتر عزتی ژئوپلیتیک را «درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به منظور دستیابی به قدرت، به نحوی که بتوان در بالاترین سطح وارد بازی جهانی شد و منافع و حیات ملی را حفظ کرد»، تعریف می‌کند (عزتی، ۱۳۷۹، ص ۷). جمعیت و انسان‌های ساکن در هر مکان و فضای جغرافیایی، یکی از عناصر و ارکان آن را تشکیل می‌دهد. مکان بدون جمعیت به مکان بی‌روح شباهت دارد. تجلی عینی شکل‌یابی مکان و فضا، همان تاسیسات و ساخت‌های انسان‌ساز است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵، ص ۱۷۲).

جمعیت در مکان و فضای جغرافیایی در ابعاد پنج‌گانه کمیت، کیفیت، حرکات، ترکیبات (ساختار) و الگوی پخش قابل توجه بوده و هر کدام از این ابعاد می‌توانند تحت شرایط زمانی و مکانی خاص، واجد فرصت‌ها و محدودیت‌هایی باشند که از نظر ژئوپلیتیک معانی متفاوتی دارد. به عبارتی ارزش ژئوپلیتیکی هر کدام از ابعاد مزبور دارای شناوری و سیالیت خواهد بود. برای مثال جمعیت زیاد در یک کشور در شرایط تهدید به اشغال نظامی خارجی ممکن است، فرصت تلقی شود، زیرا نیروی انسانی مورد نیاز را تامین می‌کند. اما همین جمعیت چه در شرایط جنگی و چه در شرایط غیرجنگی از منظر اقتصادی معنای دیگری دارد. چنانچه همین جمعیت باسواد، تحصیل کرده و فن‌دیده باشد، می‌تواند در امر دفاع و تولید اقتصادی و ایجاد قدرت ملی نقش مثبت ایفا کند. در حالی که جمعیت بی‌سواد و کم سواد، بیکار، فاقد مهارت و دانش فنی؛ اگرچه ممکن است سپر انسانی در جبهه جنگ ایجاد کند، ولی نه تنها کارایی رزمی آن پایین خواهد بود بلکه سطح هزینه‌های ملی را برای تامین نیاز خود افزایش خواهد داد (همان، ص ۱۷۷). این امر به ضعف ملی و کاهش «قدرت ملی» و پایین آمدن ضریب «امنیت ملی» منجر خواهد شد.

چنانچه انسان‌های ساکن یک کشور از قدرت تجزیه و تحلیل خوبی برخوردار نباشند، نمی‌توانند موقعیت کشور خود را درک نموده و این عدم درک موقعیت، امکان توسعه به معنای دقیق کلمه را برای ساکنان آن سرزمین تقریباً ناممکن ساخته (عزتی، ۱۳۷۹، ص ۹۵) و این خود عاملی بر بی‌ثباتی اجتماعی، ناآرامی سیاسی، فقر اقتصادی و نتیجتاً

^۱ - Geopolitic.

ضعف یک کشور خواهد بود (روشندل، ۱۳۸۷، ص ۷۹). باثبات‌ترین کشورها، کشوری است که درصد انسان‌های ماهر آن نسبت به دیگر کشورها در سطح بالاتری باشد. افزایش انسان‌های ماهر یک کشور، رابطه مستقیمی با بالا بودن حد متوسط عمر جمعیت آن کشور دارد (عزتی، ۱۳۷۹). مثال زیر معیاری مناسب به منظور تجزیه و تحلیل جمعیت با رویکردی ژئوپلیتیکی می‌باشد. مطلوب می‌باشد که؛ هرگاه افراد بین سنین ۲۰ تا ۶۵ ساله، بیش از ۳۵ درصد کل جمعیت کشوری را تشکیل دهند، آن کشور از بهترین و مطلوب‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی به منظور حفظ امنیت، ثبات سیاسی و توسعه اقتصادی برخوردار و از چنین عاملی به عنوان پشتوانه استراتژی سود خواهد برد (همان، ص ۹۶).

۲-۲- شاخص‌های جمعیتی و امنیت ملی از منظر ژئوپلیتیک

۲-۲-۱- بعد کیفی جمعیت؛

ویژگی‌های کیفی جمعیت در تولید و گسترش قدرت ملی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند. کیفیت جمعیتی ناظر بر ویژگی‌های متعددی است که وجود آن سرچشمه قدرت، پیشرفت، امنیت، آسایش و رفاه ملی خواهد بود. در غیر این صورت، جمعیت غیرکیفی ولو با تعداد بسیار کم سرچشمه‌ی ضعف، عقب‌ماندگی، ناامنی، رنج و مصیبت ملی خواهد شد که چنین وضعی را در کشورهای آفریقایی به‌ویژه منطقه‌ی خلیج گینه شاهد هستیم (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵، ص ۱۷۹).

در زیر به بررسی مواردی چند از ویژگی‌های کیفی خوب جمعیت می‌پردازیم:

۲-۲-۱-۱- سلامت؛ سلامت جسمی و روحی در قالب شاخص‌هایی چون بالا بودن «امید به زندگی»^۱، نسبت تخت بیمارستانی و پزشک به جمعیت، سرانه آب آشامیدنی سالم، سرانه میزان مواد غذایی، تسهیلات بهداشتی، پایین بودن میزان مرگ و میر و نظایر آن می‌باشد.

۲-۲-۱-۲- سطح تحصیلات؛ که در قالب شاخص‌هایی چون بالا بودن نسبت تحصیل‌کردگان دانشگاهی به جمعیت، سطح گسترش آموزش عمومی، بالا بودن سطح دانش فنی جمعیت و غیره خواهد بود و به گسترش سطح تفکر، خلاقیت، مهارت، حساسیت نسبت به امور ملی و غیره می‌انجامد.

۲-۲-۱-۳- سطح زندگی؛ شاخص توسعه‌یافتگی یک کشور و شهروندان آن است که در قالب دسترسی به نوآوری‌های فنی و تکنولوژیک، استانداردهای زیست، دسترسی به الگوهای پیشرفته آموزش و پرورش، ارتباطات و استانداردهای بالای مصرف و غیره مشخص می‌شود.

۲-۲-۱-۴- سطح روحیه ملی؛ این خصیصه کیفی با فرهنگ عامه و زیرساخت‌های باور عمومی گره خورده و با شاخص‌هایی نظیر امید به آینده، شجاعت، پشتکار، شادابی، نوگرایی و همگرایی همراه است. برخی از ملتها قدرت را مرهون روحیه‌ی ملی مشتمل بر شاخص‌های مزبور می‌دانند (همان).

۲-۲-۲- ویژگی‌های کمی جمعیت

منظور از بعد کمی جمعیت عمدتاً تعداد افراد است، اگرچه پیشرفت‌های تکنولوژیک در عرصه‌ی جنگ‌ها توانسته نقش جمعیت زیاد را در دفاع ملی کاهش دهد، اما همچنان کشورهای پرجمعیت به‌انضمام دارا بودن دیگر شاخص‌های

^۱ - Life Expectancy.

توسعه، جزو کشورهای قدرتمند جهان شناخته می‌شوند. شاید یکی از دلایل آن نقش سیاسی هر یک نفر جمعیت در تولید قدرت سیاسی طی فرآیندهای دموکراتیک باشد. اما جمعیت زیاد اگر همچون کشور ژاپن از کیفیت زیستی، اقتصادی و علمی بالا برخوردار باشد؛ منشا قدرت ملی خواهد بود (همان، ص ۱۷۹). به تبع آن، قدرت ملی بالا نیز عمده‌ترین وسیله‌ی تامین امنیت ملی خواهد شد و افزایش ضریب پایداری آن خواهد شد (روشندل، ۱۳۸۷، ص ۹۹). کیفیت پایین جمعیت زیاد برای مثال در کشورهایی مانند هند، بنگلادش و پاکستان موجب ضعف برنامه‌های ملی و کندی فرآیند توسعه شده و همچنین پدیده سرباری و هزینه‌های مضاعف ملی را در برخواهد داشت که به ایجاد ضعف ملی کمک خواهد کرد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸).

آنچه درباره جمعیت یک کشور و ارتباط آن با مسائل کلان ملی از جمله قدرت ملی، امنیت ملی، توسعه و ... حائز اهمیت است؛ میزان و نرخ رشد جمعیت آن کشور است و نه رقم مطلق جمعیت آن (میرزایی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۹). هنگامی که صحبت از حد متناسب جمعیت می‌شود، کمتر بر حجم خاصی از آن تاکید و بیشتر بر جمعیت و میزان رشد منابع و امکانات تمرکز می‌شود. آنچه مهم است، برقراری تعادل میان رشد جمعیت و میزان آن و نیز میزان رشد منابع و امکانات است. پیش‌تر در زمینه منابع و امکانات، تاکید بر وسعت زمین به‌خصوص اراضی زیرکشت و منابع زیرزمینی و معیارهایی از این قبیل بود ولی در حال حاضر میزان رشد اقتصادی، معیار تعیین آهنگ رشد جمعیت است. تا زمانی که میزان رشد اقتصادی بیش از حدی باشد که تکافوی جمعیت افزوده شده را بکند؛ مشکلی به نام رشد زیاد جمعیت مطرح نخواهد شد. ولی چنانچه آهنگ رشد جمعیت بیشتر از میزان رشد اقتصادی برای تکافوی آن باشد، رشد زیاد جمعیت می‌تواند مانعی برای توسعه تلقی گردد. این امر بر پایداری امنیت از طریق افزایش آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی، اقتصادی، امنیتی و... اثرگذار بوده و پایداری امنیت داخلی را مختل و همچنین به افزایش نارضایتی‌های عمومی و نیز شکاف میان دولت و ملت منجر خواهد شد. در چنین شرایطی کنترل و تعدیل میزان رشد جمعیت موضوعیت یافته و در دستور کار برنامه‌ریزان قرار می‌گیرد (همان، ۱۲۲).

رشد جمعیت بدون در نظر گرفتن امکانات و منابع، افزایش پدیده بارتکفل، جرائم اجتماعی - سیاسی و دیگر آسیب‌ها را به دنبال خواهد داشت. اگر کشوری به صورت بالقوه، منابع طبیعی کم مانند آب، خاک، اقلیم نامناسب و ... داشته و همچنین از درجه بالای مخاطرات طبیعی برخوردار باشد؛ افزایش جمعیت آن به کاهش سرانه‌ی ملی در بخش‌های اقتصادی و نیز سرانه فضایی منجر خواهد شد و پیامد این امر، شکل‌گیری کشمکش‌های فضایی می‌باشد. زمانی که رشد جمعیت اغلب در اثر بهره‌برداری بیش از حد، کارآیی جنگل‌ها، منابع آب، زمین‌های کشاورزی و دیگر منابع محلی را کاهش می‌دهد؛ این موضوع صرفاً کاهش پتانسیل‌های محیطی محسوب نخواهد شد بلکه موجبات درگیری و خشونت‌های سیاسی را فراهم می‌آورد (Goldestone, 2002, p4).

رشد جمعیت باعث کم شدن و یا از بین رفتن منابع طبیعی زمین و به واسطه‌ی افزایش مصرف منابع، با گذشت زمان سبب کاهش امنیت انسانی در جوامع خواهد شد (Kruys, 2008). کرویز^۱ تاثیر رشد جمعیت بر امنیت جوامع انسانی را در زمینه‌های امنیت سیاسی، اقتصادی، غذایی، بهداشتی، زیست محیطی، اجتماعی و امنیت فردی

^۱ - Kruys.

بر می‌شمارد (Ibid). این امر مشخصاً برای کشوری که جمعیت آن از ساختار سنی بسیار جوان برخوردار بوده و با مسایل مربوط به سامان‌دهی و نیز رشد شاخص‌های کلان آن در ابعاد توسعه مواجه است، بیشتر مصداق دارد. بالاخص اگر کشوری با پدیده‌ی ناهمگونی جمعیت به لحاظ زبانی و قومی مواجه باشد، بدین صورت قدرت ملی و وزن ژئوپلیتیکی آن کشور کاهش یافته و امنیت ملی آن نیز با تهدید مواجه خواهد شد.

۳- تحولات جمعیتی ایران

در نیم قرن گذشته شاخص‌های جمعیتی ایران از جمله «باروری»^۱، «مرگ‌ومیر»^۲ و «مهاجرت»^۳ با تحولاتی همراه بوده است. در ایران کاهش اساسی سطح مرگ و میر به سال‌های بلافاصله بعد از جنگ جهانی دوم برمی‌گردد. میزان مرگ‌ومیر در کشور از رقمی معادل ۲۵ در هزار در سال ۱۳۳۵ به ۶ در هزار در سال ۱۳۸۵ رسیده است (میرزایی و علیخانی، ۱۳۸۶). امید به زندگی نیز در سال ۱۳۸۵ در سطح کشور ۷۲ سال محاسبه شده که برای زنان ۷۳/۱ و برای مردان ۷۱/۰۹ سال است (ساسانی‌پور، ۱۳۸۹).

جدول ۱: شاخص‌های باروری و مرگ و میر کشور طی دوره ۸۵-۱۳۳۵

سال‌های سرشماری	میزان مرگ و میر عمومی*	امیدبه‌زندگی دربدو تولد**	میزان باروری کل***	رشد جمعیت**
۱۳۳۵	۲۵	۳۸/۵	۷/۲	۳/۱۴
۱۳۴۵	۱۶	۴۶/۷	۷/۷	۳/۱۳
۱۳۵۵	۱۲	۵۴/۴	۶	۲/۷۱
۱۳۶۵	۹	۶۱/۳	۶/۵	۳/۹۱
۱۳۷۵	۷	۶۷/۳	۳	۱/۹۶
۱۳۸۵	۶	۷۲	۲	۱/۶۲

* میرزایی (۱۳۷۸).

** مرکز آمار ایران (۱۳۳۵-۱۳۸۵) و ساسانی‌پور (۱۳۸۹).

*** میرزایی (۱۳۷۸) و (Aghajanian & Mehryar (1999), Abbasi shovazi (2002)

مهمترین تحول جمعیتی ایران در دهه‌های اخیر، کاهش باروری است که باعث تغییر اساسی در رشد جمعیت کشور شده است. مرحله‌ی انتقال باروری در ایران از ابتدای دهه‌ی ۱۳۵۰ تا اواخر دهه‌ی ۱۳۷۰ به طور ناپیوسته صورت گرفت. تحولات باروری نشان می‌دهد که «میزان باروری کل»^۴ در سال ۱۳۴۵ از ۷/۷ (امانی، ۱۳۴۹) به حدود ۶ فرزند در سال ۱۳۵۵ رسید (Aghajanian & Mehryar, 1999). با وقوع انقلاب اسلامی و تعطیل شدن فعالیت‌های رسمی دولت در زمینه کنترل موالید، سطح باروری افزایش یافت. جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، فضای را ایجاد کرد که به دنبال آن سیاست‌های افزایش باروری پیگیری شد (AbbasiShovazi, 2002) و نتیجتاً رشد جمعیت به بالاترین رقم خود (۳/۹) در کشور رسید. بر اساس چنین رشدی، جمعیت کشور کمتر از ۲۰ سال دوبرابر می‌شد (میرزایی، ۱۳۸۲، ص ۸). از سال ۱۳۶۸ به بعد به دلیل اقدامات وسیعی که در زمینه کنترل جمعیت صورت گرفت، سطح باروری کاهش و به تبع آن رشد سالانه جمعیت به کمتر از نصف تقلیل یافت و میزان باروری کل به حدود

¹- Fertility.

²- Mortality.

³- Migration.

⁴- Total Fertility Rate.

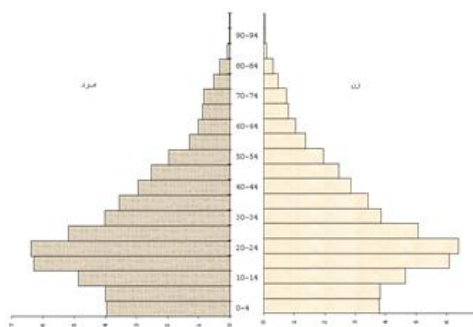
«سطح جانشینی»^۱ در سال ۱۳۷۹ رسید (AbbasiShovazi, Ibid). این تغییرات باعث شد که «رشد جمعیت»^۲ کشور در سال ۱۳۸۵ به رقم ۱/۶ درصد کاهش یابد.

جدول ۲: درصد جمعیت ایران در سه گروه سنی طی سال‌های سرشماری ۸۵-۱۳۳۵

توزیع سنی	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
۰-۱۴	۴۲/۲۰	۴۶/۱	۴۴/۵	۴۵/۵	۳۹/۵	۲۵/۰۸
۱۵-۶۴	۵۳/۸	۵۰	۵۲	۵۱/۵	۵۶/۲	۶۹/۸۳
۶۵+	۴	۳/۵	۳/۵	۳	۴/۳	۵/۱۹

منبع: مرکز آمار ایران (۱۳۳۵-۸۵)

کاهش سطح زاد و ولد علاوه بر تاثیر قاطعی که بر میزان رشد جمعیت داشته بر ترکیب و ساختار سنی جمعیت نیز تاثیر خواهد گذاشت. با پیدایی آثار کنترل جمعیت از سال ۱۳۷۰ به بعد، به تدریج نسبت افراد کمتر از ۱۵ ساله کاهش و بر نسبت افراد میانسال (۱۵-۶۴ سال) افزوده شد. استمرار این وضع در آینده می‌تواند ترکیب سنی جمعیت را تغییر دهد و به نحو محسوسی از نسبت افراد کمتر از ۱۵ سال کاسته و جمعیت را به سوی سالخوردگی سوق دهد. بنابراین ساختمان سنی کشور در مسیر انتقال از جوانی جمعیت به سالخوردگی جمعیت قرار گرفته است. در این دوره تمرکز بر جمعیت واقع در سنین ۱۵-۶۴ ساله که بطور بالقوه فعال نامیده می‌شود، قرار می‌گیرد. نسبت درصد جمعیت این گروه سنی از رقم ۵۳/۸ درصد در سال ۱۳۳۵ به رقمی در حدود ۷۰ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است. پیش‌بینی‌ها نیز حاکی از آن است که در سال ۱۴۰۵ بیش از دوسوم جمعیت ایران در گروه سنی ۱۵-۶۴ سال قرار خواهند داشت (میرزایی، همان، ۱۵). بنابراین با توجه به رهیافت فوق، تمرکز جمعیت ایران در سنین فعالیت تا چند دهه دیگر ادامه خواهد یافت.

شکل ۱: نمودار هرم سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۸۵

منبع: مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)

با توجه به تحولاتی که در جمعیت کشور رخ داده است، سؤال اساسی پژوهشگران و جمعیت‌شناسان این است که آینده رشد جمعیت در کشور چگونه است؟ و آیا این روند به کاهش خود ادامه می‌دهد؟ با توجه به ساختار جوان جمعیتی و ورود متولدین نسل بعد از انقلاب به سنین باروری، حتی چنانچه این افراد سطح باروری پایینی داشته باشند، کشور با افزایش تعداد مولید روبرو خواهد شد (AbbasiShovazi, Ibid, 92) و هرگونه خوش‌بینی در

^۱ - Replacement Level: تعداد مادرائی است که هر مادر جانشین خود می‌کند.

^۲ - Population Growth.

مورد امکان توقف رشد جمعیت ایران در کوتاه‌مدت زایل بوده و مسأله بالابودن «گشتاور رشد جمعیت»^۱ باعث افزایش جمعیت خواهد شد (لیل نهاری، ۱۳۷۸، ص ۱۷). عامل اساسی در گشتاور، یک ساخت سنی است که به شدت به طرف جوانان سنگینی و باروی بالای گذشته را منعکس می‌کند زیرا تعداد دخترانی که به سن باروری خواهند رسید، افزایش یافته و به تبع آن رشد بالای جمعیت ادامه می‌یابد. گیدنز گشتاور رشد جمعیت را این‌گونه بیان می‌کند؛ جمعیتی که تعداد گروه سنی جوانان در آن نامتناسب باشد، همچنان رشد خواهد یافت. حتی اگر نرخ باروری به ناگهان افت کند، تعداد دخترانی که به سن ازدواج خواهند رسید، افزایش یافته و به این ترتیب نوزادان زیادی به دنیا خواهد آمد و حتی اگر بعد خانواده کاهش یابد، سطح جمعیت بالاتر از رشد صفر خواهد ماند (گیدنز، ۱۳۸۷، ص ۸۷). بنگارت^۲ معتقد است که رشد جمعیت جهان به‌خاطر گشتاور رشد جمعیت برای اکثر کشورهای جهان افزایش می‌یابد (Bongaart, 1994). ساختار سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۸۵ حاکی از ایجاد شدن این موقعیت هم اکنون در کشور است و باعث توقف روند کاهشی رشد جمعیت کشور خواهد شد.

پیامد تغییر و تحولات جمعیتی که ذکر شد چالش‌هایی در ابعادی همچون توزیع و ساختار سنی جمعیت، نیروی سنی و اشتغال را بوجود آورده است. افزایش جمعیت جوان در نتیجه افزایش مولید بعد از انقلاب، باعث افزایش تقاضای نیروی‌کار در سال‌های بعد شده که برنامه‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌ها در این زمینه کفاف تعداد تازه واردین به بازار کار را نخواهد داد. بنابراین پدیده «بیکاری» به‌عنوان یکی از معضلات اساسی جمعیت بویژه جمعیت بالقوه فعال ایران خودنمایی می‌کند (کاظمی‌پور، ۱۳۸۲، ص ۴۳).

جدول ۳: نرخ بیکاری و فعالیت و نرخ رشد کل جمعیت، جمعیت فعال، بیکار طی دوره ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵

جمعیت	تعداد			نرخ (درصد)		نرخ رشد (درصد)	
	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵
کل	۴۹۴۴۵۰۱۰	۶۰۰۵۵۴۸۸	۷۰۴۹۵۷۸۲	-	-	-	۱/۶۲
۱۰ ساله و بیشتر	۳۲۸۷۴۲۹۳	۴۵۴۰۱۰۸۳	۵۹۵۲۲۷۴۷	-	-	-	۲/۷۵
فعال از نظر اقتصادی	۱۲۸۲۰۲۹۱	۱۶۰۲۷۲۲۳	۲۳۴۶۸۶۹۳	۳۹/۰۰	۳۵/۳۰	۳۹/۴۳	۲/۲۶
بیکار جویای کار	۱۸۱۸۷۴۰	۱۴۵۵۶۵۱	۲۹۹۲۲۹۸	۱۴/۱۹	۹/۰۸	۱۲/۷۵	-۲/۲۰

منبع: یافته‌های پژوهش بر اساس داده‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵

جمعیت کل، جمعیت در سن فعالیت و به طور اخص جمعیت فعال از نظر اقتصادی که اندازه‌ی نیروی کار را تعیین می‌کند، طی دهه‌های گذشته خصوصاً دهه‌ی ۷۵-۱۳۶۵ دچار تحولات بزرگی شده است. جمعیت در سن فعالیت در نتیجه‌ی تحولات جمعیتی و اندازه‌ی نیروی کار با نرخ رشد انفجاری مواجه شده‌اند که علت آن پدیده‌هایی متأثر از «انفجار زادوولد»^۳ است که با نام «انفجار نیروی کار»^۴ شناخته می‌شود. پیداست که با افزایش انفجاری «جمعیت

^۱-گشتاور رشد جمعیت (Momentum of population growth) به معنای عام به وقوع افزایش یا کاهش جمعیت، در صورت تغییر بلافاصله باروری به سطحی که تنها جانشینی هر نسل را تامین کند، اطلاق می‌شود (Pressat, 1985, p: 150).

^۲ - John Bongaarts.

^۳ - baby boom.

^۴ - worker boom.

فعال^۱ و افزایش نسبی میزان فعالیت، بخشی از نیروی کار افزوده شده، قادر به یافتن شغل مورد نظر خود نباشند. از این رو میزان بیکاری که در سرشماری ۱۳۷۵ نسبت به سال ۱۳۶۵ کاهش چشمگیری داشت، در سال ۱۳۸۵ رو به افزایش گذارد، اگرچه هرگز به سطحی که در سال ۱۳۶۵ تجربه شده بود، نرسید. پیش‌بینی می‌شود که جمعیت بیکار در سال ۱۴۰۰ حدود ۴/۳ درصد رشد داشته باشد (همان، ص ۶۲).

نکته دیگری که در بحث اشتغال و بیکاری قابل توجه است، رشد بیکاران تحصیل‌کرده خصوصاً با سطح تحصیلات عالی است. در سال ۱۳۷۵ حدود ۸۲ درصد بیکاران کشور باسواد بودند در حالی که این رقم در سال ۱۳۸۵ به میزان ۹۲ درصد افزایش یافته است. مهم‌تر اینکه نسبت بیکاران با تحصیلات عالی از میزان کل بیکاران کشور طی دهه اخیر به شدت افزایش یافته است و از حدود ۴ درصد به ۱۲/۴۸ درصد افزایش یافته است.

جدول ۴: وضعیت نسبت بیکاری و تحصیلات جمعیت ایران در سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۸۵

۱۳۸۵			۱۳۷۵			سال	نسبت ↓
زن	مرد	دو جنس	زن	مرد	دو جنس	جنس	
۸۰/۳۴	۸۸/۷۴	۸۴/۶۱	۷۴/۲۱	۸۴/۶۷	۷۹/۵۱		نرخ سواد
۹۵/۳۸	۹۱/۱۰	۹۲/۳۱	۸۷/۸۷	۸۱/۰۴	۸۲/۳۲		بیکاران باسواد از کل بیکاران
۲۴/۱۶	۷/۸۷	۱۲/۴۸	۷/۰۵	۳/۲۹	۳/۹۹		بیکاری با تحصیلات عالی از بیکاری کل

منبع: یافته‌های تحقیق، بر اساس داده‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵

پیامدهای رشد جمعیت کشور ابعاد گسترده‌تری نیز یافته است که از جمله آن می‌توان به ایجاد عدم تعادل موجود در تعداد مردان و زنان در معرض ازدواج و افزایش سن ازدواج اشاره کرد (AbbasiShovazi, 2001). همچنین «تراکم نسبی»^۲ از ۳۰ نفر در هر کیلومتر مربع در سال ۱۳۶۵ به ۴۳ نفر در کیلومتر مربع در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته است.

عمومیت ازدواج در جمعیت ایران مانند اکثر کشورهای در حال توسعه در حد بالایی است. در سال ۱۳۸۵ حدود ۹۸ درصد از افراد واقع در گروه سنی ۴۵-۴۹ ساله حداقل یکبار ازدواج کرده بودند. میزان شهرنشینی هم در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۸۵ سیر صعودی داشته است. این میزان در سال ۱۳۳۵ معادل ۳۱/۴ درصد بود که در سال ۱۳۸۵ به ۶۸/۶ افزایش یافته است. در زمینه مهاجرت، اکثر مهاجران جمعیت ایران در دهه‌های گذشته داخلی بوده و سهم مهاجران خارجی نیز در سرشماری سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ کمتر از ۳ درصد بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵).

سالخوردگی جمعیت به عنوان پیامد انتقال جمعیت‌شناختی نیز یکی از مشخصه‌های دنیای مدرن محسوب می‌شود. مهم‌ترین عوامل موثر بر سالخورده شدن جمعیت؛ کاهش مرگ‌ومیر خصوصاً مرگ‌ومیر نوزادان و کودکان و کاهش اساسی و مستمر باروری که باعث تغییرات اساسی در ساختار سنی جمعیت اکثر جوامع از جمله ایران شده، می‌باشد (میرزایی و شمس‌قهرخی، ۱۳۸۸). پیش‌بینی‌های جمعیتی سازمان ملل در سال ۲۰۰۲ نشان می‌دهد که با فرض حد

^۱ - Working Population.

^۲ - The Relative Density.

متوسط، در دهه‌ی ۲۰۴۰ و ۲۰۵۰ حدود ۲۰ درصد از کل جمعیت ایران در گروه‌های سنی بالای ۶۰ ساله قرار خواهند گرفت و این میزان در حدود یک چهارم جمعیت ایران در دهه‌های آینده خواهد بود. با باز شدن فاز جدید جمعیتی؛ جمعیت ایران، در آینده سالخورده‌تر خواهد شد و بر نسبت سالخوردگان به‌ویژه سالخوردگان زن افزوده می‌گردد و شاهد نوسانات چشمگیری در شاخص‌های سالخوردگی جمعیت ایران خواهیم بود. بررسی‌ها نشان می‌دهد شاخص کلی سالخوردگی جمعیت کشور طی سال‌های ۷۵ و ۸۵ به ترتیب در حدود ۲۲/۴ و ۲۹ درصد بوده و این به آن معناست که در سال ۱۳۸۵، در مقابل هر ۱۰۰ نفر جمعیت زیر ۱۵ سال، حدود ۲۹ نفر جمعیت بالای ۶۰ سال وجود داشته است. پیش‌بینی می‌شود در سال ۱۴۲۰ در مقابل هر ۱۰۰ نفر جمعیت زیر ۱۵ سال، ۱۴۵ نفر جمعیت سالخورده وجود خواهد داشت. بنابراین تعداد جمعیت سالخورده ایران تا سال ۱۴۳۰ حدود ۵ برابر خواهد شد (مه‌ریار و دیگران، ۱۳۸۸). این درحالی است که پدیده‌ی سالخوردگی، آثار چشمگیری را در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و رفاهی و در مجموع توسعه‌ای جمعیت بر جای خواهد گذاشت.

۴- ژئوپلیتیک فضایی جمعیت ایران

ایران از نظر زبانی یکی از ده کشور ناهمگون جهان به حساب می‌آید. از نظر ترکیب زبانی، کشور ایران متشکل از چند زبان است که به ترتیب اکثریت شامل فارس‌ها، آذری‌ها، کردها، عرب‌ها، بلوچ‌ها و ترکمن‌ها می‌شود. نسبت جمعیتی فارس‌ها در ایران حدود ۷۵-۷۳ درصد است. آذری‌ها پس از گروه قومی فارس‌ها از فراوانی بیشتری برخوردار بوده و حدود ۱۷-۱۵ درصد از کل جمعیت ایران را به خود اختصاص داده‌اند (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱، ص ۱۴۶). جایی دیگر سهم گروه جمعیتی فارس‌ها را کمتر از مجموع کل قومیت‌ها دانسته‌اند؛ به طوری که پس از فارس‌ها (۶۷/۲ درصد)، آذری‌ها را با ۲۰/۶ درصد دارای بیشترین فراوانی از منظر وزن جمعیتی دانسته‌اند (زنجان‌ی و دیگران ۱۳۷۸، ص ۵۳). جایی دیگر برای گروه قومی آذری‌ها سهم ۲۶/۶ درصد را بیان کرده‌اند (افروغ و رضوانی، ۱۳۷۹، ص ۲۰). پس از آذری‌ها از نظر فراوانی، گروه قومی کردهای سنی و شیعه مذهب غرب کشور قرار می‌گیرند که حدود ۵ - ۳/۵ درصد جمعیت کشور را تشکیل داده‌اند (حافظ‌نیا، همان، ص ۱۴۷). زنجان‌ی سهم گروه قومی کردها را ۱۰ درصد می‌داند (زنجان‌ی و دیگران، همان). عرب‌ها، بلوچ‌ها و ترکمن‌ها به ترتیب وزن جمعیتی گروه‌های قومی دیگر را در ایران به خود اختصاص داده‌اند. فراوانی آن‌ها در ترکیب جمعیت ایران به ترتیب ۳، ۲ و ۱/۲ درصد می‌باشد (حافظ‌نیا، همان). جدول ذیل وضعیت نواحی بحران‌خیز کشور و انطباق آن با قومیت‌ها نشان را می‌دهد.

جدول شماره ۵- تحلیل جمعیت‌شناختی قومیتی در ایران و ارتباط آن‌ها با منابع جغرافیایی تهدید و امنیت ملی

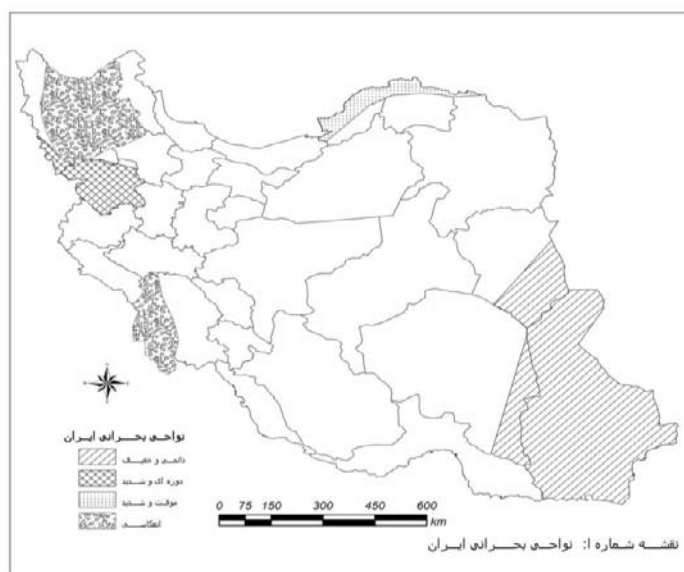
وضع بحران از حیث امنیت ملی**	میزان فعالیت- گسست	عامل فعالیت*	وضعیت اقتصادی*	مذهب*	الگوی پخش*	حوزه سکونت*	جمعیت* (میلیون نفر)	قومیت ↓
ناحیه بحرانی انعکاسی	کم	زبان	نسبتاً خوب	شیعه	پراکنده	اردبیل، آذربایجان غربی و شرقی	۲۵	آذری
ناحیه بحران‌خیز دوره‌ای و شدید	متوسط	زبان و مذهب	متوسط به پایین	سنی و شیعه	نیمه متمرکز	کردستان، همدان، خراسان شمالی، کرمانشاه، آذربایجان	۴-۵	کرد
ناحیه بحرانی انعکاسی	کم	زبان و نژاد	متوسط	سنی	متمرکز	خوزستان	۱	عرب
دائمی و خفیف	متوسط	دین و اقتصاد	خیلی پایین	سنی	متمرکز	سیستان و بلوچستان	۲	بلوچ
موقت و شدید	خیلی کم	زبان و مذهب	متوسط	سنی	متمرکز	گلستان	۱	ترکمن

* اقتباس از حمیدرضا محمدی و دیگران؛ ۱۳۷۸

** اقتباس از کریمی‌پور؛ ۱۳۸۱ و کریمی‌پور و محمدی؛ ۱۳۸۸.

مناطق پوشش منابع تهدید و انواع بحران‌ها در ایران فقط منحصر به نواحی استقرار قومیت‌های مذکور در جدول فوق نبوده؛ بلکه به حواشی آن‌ها هم سرایت کرده است. برای مثال، ناحیه بحرانی دائمی و خفیف علاوه بر سیستان و بلوچستان؛ خاور استان‌های کرمان و هرمزگان و همچنین بخش‌هایی از خراسان جنوبی را نیز دربر می‌گیرد (کریمی‌پور و محمدی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۱). ناحیه بحرانی انعکاسی نیز علاوه بر استان خوزستان؛ استان‌های کرمانشاه و ایلام، همچنین شهرستان‌های قروه، بیجار، دهگلان، میاندوآب، تکاب، شاهین‌دژ، خوی و ... را پوشش می‌دهد (همان، ص ۱۵۳).

از منظر ژئوپلیتیک مذهب، جمعیت ایران با اکثریت ۹۹ درصدی مسلمان؛ ۸۹ درصد آن شیعه و بقیه آن اهل تسنن‌اند (احمدی، ۱۳۹۰). گستره‌ی جغرافیایی مسلمانان اهل تسنن منطبق بر مرزهای پیرامونی کشور است. پس از مسلمانان مابقی جمعیت ایران را پیروان ادیان دیگر تشکیل داده‌اند که مسیحیت با ۰/۱۳ درصد بیشترین فراوانی را داشته و در مرتبه‌های بعدی به ترتیب، زرتشتیان، یهودیان و پیروان ادیان دیگر با نسبت‌های ناچیزی (کمتر از ۰/۰۵ درصد) قرار دارند (حافظ‌نیا، همان، ص ۱۴۷).

نقشه شماره ۱: نواحی بحرانی ایران

منبع: ریعی‌پور (۱۳۸۱)

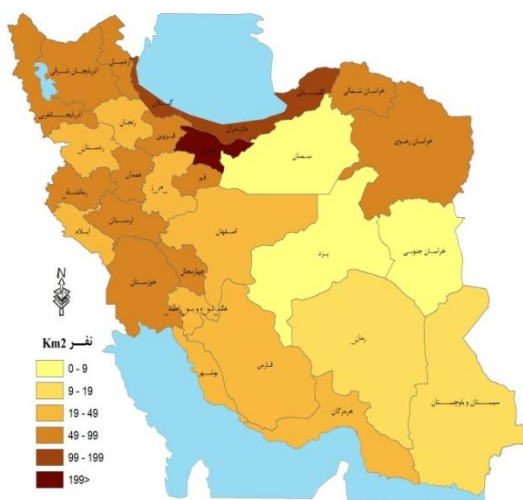
۵- تجزیه و تحلیل

۱-۵- تفاوت سطح باروری در گروه‌های قومی ایران

تفاوت‌های فرهنگی، اجتماعی - اقتصادی قومیت‌ها در میزان و الگوهای باروری آن‌ها تاثیرگذار است. در کشور ایران نیز با توجه به ترکیب چندقومیتی خود، میزان باروری در میان قومیت‌ها بر اساس تفاوت‌های خرده‌فرهنگی آن‌ها متفاوت است. مطالعات عباسی شوازی و حسینی در رابطه با تفاوت‌های سطح باروری زنان در بین گروه‌های قومی در ایران بیانگر این است که قومیت با رویکرد هنجاری - فرهنگی نقش مستقل و معناداری را در باروری بازی می‌کند. این فرضیه دامنه‌ی وسیعی از ابعاد هنجاری، ساختاری و همچنین اجتماعی و روانشناختی موقعیت یک گروه قومی در نظام قشربندی اجتماعی را منعکس می‌کند (عباسی شوازی و حسینی، ۱۳۸۶). تفاوت سطح باروری قومیت‌ها در ایران نشان می‌دهد که برای مثال در یک دوره بررسی در استان آذربایجان غربی سطح باروری در میان زنان کرد و آذری در یک دوره متفاوت بوده است. این بررسی نشان می‌دهد که میزان سطح باروری زنان کرد و آذری به ترتیب بیشتر و کمتر از میزان باروری کل بوده است. می‌توان گفت که سطح باروری بالاتر از کل کشور در میان زنان کرد یا پاسخ منطقی آن‌ها به شرایط موقعیتی گروه قومی خود و یا عدم امنیت روانی - اجتماعی‌شان و یا تفاوت در ارزش‌های خرده فرهنگی آنان باشد (همان). صرف‌نظر از پیگیری سیاست‌های رشد جمعیت از طرف مسئولان کشوری، مسأله‌ی بالا بودن نرخ رشد در بعضی از استان‌هایی که محل سکونت قومیت‌ها بوده با تکیه بر هنجارهای درونی آن‌ها مشاهده می‌شود. بدون شک مسأله‌ی قومیت در هر کشور پیوندی تنگاتنگ با امنیت ملی آن کشور دارد. حال اگر برنامه‌های کلان ملی در راستای افزایش نرخ رشد جمعیت در ایران پیگیری شود، آن وقت نرخ رشد این استان‌ها فراتر از حد فعلی خود خواهد شد. آن زمان از تکثرگرایی که به پایداری وحدت ملی و امنیت ملی کمک خواهد نمود، کاسته خواهد شد. حال به بررسی همین موضوع در میان گروه قومی بلوچ در ایران می‌پردازیم.

استان سیستان و بلوچستان نیز از دو گروه قومی بلوچ و و غیربلوچ (سیستانی) تشکیل شده است. شهرستان زاهدان به عنوان مرکز استان و شهرستان‌های دیگری همچون چابهار، سراوان، ایرانشهر، نیک‌شهر و ... با اکثریت بالا محل سکونت قوم بلوچ هستند و منطقه سیستان با نقطه کانونی زابل مرکز سکونت فارس‌ها می‌باشد. در سال ۱۳۸۷ تعداد ۶۴۸۰۷ ولادت در استان مذکور ثبت شده است که در قیاس با میزان جمعیت این استان، از استان‌های دیگر نسبت با جمعیت‌شان فراتر است (سازمان ثبت احوال کشور، ۱۳۸۷، ص ۳۶). استان سیستان و بلوچستان که از حیث بحران‌خیزی جزء ناحیه بحرانی دائمی و خفیف شناخته می‌شود (کریمی‌پور و محمدی، همان)؛ نرخ رشد سالانه جمعیت آن به ترتیب در سال‌های ۷۵ و ۸۵ به ترتیب ۳/۷۱ و ۳/۴۰ است. در حالی که میانگین کشوری طی همین سال‌ها به ترتیب ۱/۹۶ و ۱/۶۲ بوده است (مرکز آمار ایران، ۷۵ و ۸۵). استان‌های کرمان و هرمزگان هم که بخش‌های خاوری آنان جزو ناحیه بحرانی مزبور محسوب می‌شوند (کریمی‌پور و محمدی، همان)، نرخ رشد سالانه‌ای بالاتر از میانگین کشوری دارند که به ترتیب طی سال‌های ۱۳۷۵ و ۸۵ در استان هرمزگان ۳/۳۷ و ۲/۸۳ و در استان کرمان نیز ۲/۱۳ و ۲/۸۴ می‌باشد. میانگین بیست ساله‌ی مجموع دو دوره سرشماری سال‌های ۱۳۷۵ و ۸۵، اعداد ۳/۵۵، ۳/۱۰ و ۲/۴۹ را به ترتیب برای نرخ رشد استان‌های سیستان و بلوچستان، هرمزگان و کرمان به دست آورده است. در حالی که رقم مذکور برای میانگین کل کشور ۱/۷۹ بوده است (مرکز آمار ایران، همان). با توجه به تاثیر و اهمیت سیاست‌های دولت در تغییرات جمعیتی؛ حال اگر سیاست‌های مبنی بر رشد جمعیت پیگیری شود، رشد جمعیت در کشور و خصوصاً نواحی کمتر توسعه یافته از اندازه فعلی بیشتر خواهد شد.

به نظر می‌رسد که ارتباط معناداری بین سطح توسعه یافتگی و رشد جمعیت و نیز پایداری امنیت در استان‌های ذکر شده، وجود دارد؛ بنابراین منطقی‌تر است تا در پی ارتقاء کیفیت توسعه در مناطق توسعه نیافته و یا کمتر توسعه یافته که از پتانسیل بحران‌خیزی بالایی برخوردارند، باشیم. نگارندگان برای مثال به پاره‌ای از ارتباط مسائل مرتبط با سیاست رشد جمعیت در دهه‌ی حاضر در منطقه بحران‌خیز جنوب خاوری ایران پرداخته‌اند. مضافاً اینکه از این دست مناطق بالقوه بحران‌خیز در ایران کم نخواهند بود، که پرداختن به آن‌ها از حوصله‌ی این مقاله خارج است.

نقشه شماره ۲: جغرافیای جمعیت ایران بر حسب میزان تراکم

منبع: نیکزاد، ۱۳۹۰

۲-۵- توسعه شاخص‌های جمعیت ایران و امنیت ملی

امنیت ملی هر کشور بدون شک در گرو توسعه شاخص‌های جمعیتی به عنوان یکی از ملزومات توسعه است. آن‌گونه که هانتینگتون درباره ضرورت وجود توسعه شاخص‌های انسانی هر کشور و اثرات عدم توسعه‌یافتگی شاخص‌های جمعیت و ارتباط آن با امنیت می‌گوید: جای هیچ تردیدی باقی نیست که میان خشونت و ناامنی با عقب افتادگی اقتصادی جمعیت رابطه‌ی تنگاتنگی وجود دارد. فقر اقتصادی به هیچ وجه اجازه‌ی استقرار دموکراسی که در امر توسعه ملی و تحکیم امنیت ملی شدیداً مورد نیاز است، را نخواهد داد (احمدی‌پور و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۶). مفهوم توسعه به شدت بر شاخص‌های توسعه انسانی متکی است و با مفهوم امنیت دارای ارتباط متقابل می‌باشند؛ چرا که از یک سو توسعه و حرکت در راستای آن به تقویت مبانی قدرت ملی و در نتیجه امنیت ملی کشور انجامیده و از سوی دیگر تأمین امنیت ملی، یکی از پیش‌فرض‌های لازم فراگرد توسعه ملی را فراهم خواهد کرد (شکل ۱).

شکل ۱- تبیین ارتباط متقابل توسعه و امنیت ملی

ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۰

بنابراین پیگیری سیاست‌های افزایش جمعیت و ارتباط آن با ضریب پایداری امنیت ملی کشور را می‌بایست در چارچوب گفتمانی که برآیند ترکیبی از دو گفتمان رئالیستی و ایدئالیستی باشد، جستجو کرد. این مسأله که در بررسی مسایل مربوط به امنیت ملی ایران، ناچار از مطالعه و سنجش شاخص‌های توسعه‌ی انسانی، مشخصاً ویژگی‌های کمی و کیفی جمعیتی کشور هستیم دور از واقعیت نخواهد بود. هم‌چنین اثرپذیری امنیت ملی از مسایل جمعیتی در دو سطح داخلی و خارجی مقوله‌ای مسلم و قابل تبیین خواهد بود.

در نظر گرفتن رقم مطلق جمعیت و در صدد بودن جهت ازدیاد آن؛ برای کشور ما در ارتباط میان گفتمان امنیت حکومت و امنیت مردم، اثرگذاری منفی را در پی خواهد داشت. در این گفتمان، امنیت مردم مبنای اصلی امنیت حکومت بوده و بدون امنیت مردم، امنیت نظام سیاسی و بقای آن و در مجموع کشور ایران غیرممکن خواهد بود. بنابراین امنیت مردم و امنیت حکومت دو روی یک سکه هستند و امنیت ملی با غفلت از هر جزء آن ناقص خواهد بود. گفتمان نوین امنیت ملی بروز تعارض میان امنیت مردم و امنیت حکومت را عامل بی‌ثباتی در امنیت ملی حکومت و کشور می‌داند. مسلم است که در شرایط فعلی معقولانه‌تر است که توان و هزینه‌های ملی صرف توسعه‌ی شاخص‌های جمعیت موجود کشور در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، رفاهی، ایجاد مشاغل و افزایش سطح تحصیلات و مسائلی از این قبیل شود، تا جمعیت کشور از شاخص‌های بالا برخوردار شود. بدین ترتیب امنیت مردم و به تبع آن امنیت حکومت و سپس امنیت ملی کشور، چه در بعد داخلی و چه در بعد خارجی از ضریب پایداری و ثبات بالایی برخوردار خواهد شد.

۵-۳- تبیین فرضیه

همان‌گونه در یافته‌های پژوهش آوردیم؛ در شرایط فعلی که میزان بالایی از جمعیت ایران در گروه سنی ۱۹-۱۴ ساله قرار دارد که غالباً یا در حال تحصیل بوده و یا تحصیل کرده‌ی بیکار و جویای کار محسوب می‌شوند و همچنین علاوه بر آن بالا بودن درصد جمعیت بیکار از کل جمعیت کشور و افزایش آن؛ اعمال سیاست‌های افزایش جمعیت در دو دهه آتی منطقی نخواهد بود. این در حالی است که انسجام اجتماعی-اقتصادی همین جمعیت جوان هم از مسائل مهم ملی ما می‌باشد. لذا بهتر است که با برنامه‌ریزی عمیق‌تر و دیدگاهی واقع‌گرایانه در پی تأمین و سامان‌دهی به جمعیت جوان موجود در کشور باشیم. سوالی که در اینجا مطرح می‌باشد این است که؛ اگر از رشد جمعیت حمایت نکنیم، در آینده کمبود جمعیت در سنین مربوط به فعالیت چه خواهد شد؟ پاسخ روشن است؛ همان‌گونه که گیدنز می‌گوید «جمعیتی که تعداد گروه سنی جوانان در آن نامتناسب باشد، همچنان رشد خواهد یافت. حتی اگر نرخ باروری به ناگهان افت کند، تعداد دخترانی که به سن ازدواج خواهند رسید افزایش یافته و به این ترتیب نوزادان زیادی به دنیا خواهد آمد و حتی اگر بعد خانواده کاهش یابد، سطح جمعیت بالاتر از رشد صفر خواهد ماند» (گیدنز، همان، ص ۸۷۵). بنابراین ایران بر پایه گشتاور رشد جمعیت؛ به خودی خود، رشدی فراتر از حد انتظار را طی آینده‌ای نزدیک تجربه خواهد کرد.

اگر رشد جمعیت خیلی بالا باشد، هرچقدر در ارتباط با منابع و امکانات خوش‌بین هم باشیم، باز هم این رشد سریع جمعیت مآلاً می‌تواند به عنوان تحمیلی بر منابع لازم برای تأمین این گونه نیازها خود را نشان دهد. زمانی صحبت از مسئله رشد و افزایش جمعیت و اعمال سیاست‌های افزایشی در بعد جمعیت می‌شود، از نظر عام «رقم مطلق جمعیت» مورد توجه قرار می‌گیرد؛ برای مثال در کشور ایران جمعیت در سال ۱۳۷۰ حدود ۵۵ میلیون نفر بوده است؛ اما زمانی با دیدی کارشناسانه و تخصصی مسأله‌ی جمعیت مورد توجه و بررسی قرار می‌گیرد، آنچه محوریت خواهد یافت؛ توجه به دو جنبه مهم دیگر در کنار رقم مطلق جمعیت است: یکی روند رشد جمعیت، یعنی اینکه جمعیت کشور ما با چه میزان رشد و شتابی در حال افزایش است و دیگر اینکه ساختمان جمعیت و چگونگی توزیع سنی آن می‌باشد.

بنابر آنچه گفته شد؛ تصمیم‌گیری درباره‌ی رشد جمعیت، آثار جمعیتی، اقتصادی - اجتماعی و امنیتی منفی را به بار خواهد آورد که جبران آن به دهه‌ها زمان نیاز دارد. زیرا جمعیت مولفه‌ای پویا بوده و اعمال یک نوع سیاست در زمان حال تا سال‌ها بعد جمعیت کشور را متأثر از خود خواهد کرد. صاحب‌نظران مسائل جمعیتی در ایران، در مورد تصاعدی و زیاد بودن و نتیجتاً نامتناسب و نامتعادل بودن آهنگ و میزان رشد جمعیت اتفاق نظر دارند. ممکن است استدلال شود که با توجه به منابع و امکانات، کشور ایران توانایی داشتن جمعیت بیش از ۱۰۰ میلیون را دارا است. حتی در این صورت لازم است تفکر و اقدامی جدی به منظور تعدیل میزان رشد جمعیت در مقطع کنونی صورت گیرد تا هنگامی که تعداد جمعیت به ۱۰۰ میلیون نفر می‌رسد به آهنگ رشدی متناسب و متعادل دست یابد. در صورت وجود امکانات برای تکافوی جمعیت بیشتر نیز حتی میزان رشد جمعیت نمی‌تواند در ارقامی بالاتر از حد فعلی قرار گیرد. بر اساس اعلام نرخ رشد ۱/۶ مرکز آمار ایران برای سرشماری سال ۱۳۸۵، این میزان برای ایران ۴۳/۷ سال خواهد بود؛ یعنی هر ۴۳/۷ سال میزان جمعیت کشور به دوبرابر خواهد رسید. مضافاً اینکه با در نظر گرفتن

ساختمان جمعیت ایران و این مساله که بخش وسیعی از جمعیت در گروه سنی فعال و جوان قرار دارد، اعمال سیاست‌های رشد جمعیت در صورت عدم توسعه شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی، رفاهی و ... آثار و تبعات مثبتی به بار نخواهد آورد. حال انطباق این امر با پتانسیل‌های مکانی-فضایی سرزمین ملی نیز بر عمق نگرانی‌های مربوط به آینده‌ی رشد جمعیت در ایران خواهد افزود.

۶- نتیجه‌گیری

جمعیت به عنوان یکی از مولفه‌های مهم در جغرافیای انسانی همواره از موضوعات مهم در تجزیه و تحلیل‌های ژئوپلیتیک است. جمعیت به عنوان یکی از ابعاد سه‌گانه ژئوپلیتیک به صورت دو روی یک سکه عمل می‌کند؛ بدین معنا که هم می‌تواند باعث افزایش قدرت ملی و پایداری امنیت ملی شود و هم موجبات ضعف قدرت ملی و کاهش ضریب پایداری امنیت ملی را فراهم آورد. بدین‌گونه که اگر جمعیت کشوری از کیفیت و استانداردهای بالایی برخوردار باشد موجب افزایش قدرت ملی و همچنین امنیت ملی آن کشور خواهد بود و عکس این قضیه هم می‌تواند در ارتباط با تاثیر شاخص‌های جمعیتی بر قدرت و امنیت ملی مصداق داشته باشد. بنابراین ارتباط تنگاتنگی بین ثبات امنیتی کشورها و توسعه شاخص‌های انسانی مشخصاً ویژگی‌های کمی و کیفی جمعیت خود، وجود دارد. بنابر رهیافت مورد نظر در این پژوهش؛ با توجه به تبیین شاخص‌های کلان جمعیت ایران، تاثیر اعمال سیاست‌های مبنی بر رشد جمعیت بر ضریب پایداری امنیت ملی ارزیابی شد. بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ایران در سال ۱۳۸۵ با تکیه بر شاخص‌های کلان جمعیت ایران، حجم زیادی از جمعیت ایران در گروه سنی فعال (۶۹/۷ درصد) قرار دارد که بخش زیادی از آن جوانان بیکار و جویای کار محسوب می‌شوند. نرخ رشد جمعیت بیکار جویای کار در سال ۱۳۸۵ نسبت به دهه قبل خود حدود ۷/۵ درصد رشد داشته است. همچنین میزان جمعیت با تحصیلات عالی بیکار از کل بیکاران برابر با ۱۲/۵ درصد بوده و این در حالی است که این رقم نسبت به دوره سرشماری ماقبل خود یعنی سال ۱۳۷۵ بیش از ۴ برابر رسیده است.

از این‌روی بررسی‌های به عمل آمده، لزوم توجه در راستای برنامه‌ریزی‌های کلان وسیع و گسترده جهت افزایش نرخ اشتغال و کاهش سطح بیکاری در کشور را ایجاب می‌کند. نکته قابل توجه اینکه بنابر تئوری گشتاور رشد جمعیت، ساختار جمعیت ایران طی دو دهه آتی به خودی خود یک دوره افزایش نرخ رشد را به دلیل افزایش تعداد دخترانی که به سن باروری می‌رسند را تجربه خواهد کرد. همچنین میزان باروری در گروه‌های قومی ایران از جمله بلوچ و دیگر گروه‌های قومی ایران همواره از میانگین سطح کشوری بالاتر است. از طرفی افزایش سن سالخوردگی جمعیت در دهه‌های آتی و پیامدهای اجتماعی-اقتصادی آن، لزوم برنامه‌ریزی آینده‌نگر برای کنترل مسایل این گروه از جمعیت را توجیه می‌کند. بنابراین با در نظر گرفتن شاخص‌های کلان جمعیت ایران و با توجه به اینکه مساله اشتغال و امنیت اقتصادی خانوارها یکی از معضلات اساسی در ارتباط با راهبردهای کلان مرتبط با مسائل جمعیتی پیش روی دولت می‌باشد و نهایتاً از آنجا که بین خشونت و ناامنی با پایین بودن سطوح شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی جمعیت رابطه تنگاتنگی وجود دارد، لذا پیگیری برنامه‌ها و سیاست‌های افزایشی جمعیت در حال حاضر معقولانه نخواهد بود، چون آثار تحولات جمعیتی تا چند دهه بر ساختار کلی جمعیت کشور باقی خواهد ماند؛ لذا با توجه به رهیافت پژوهش حاضر بهتر است که در وهله اول در پی توسعه شاخص‌های کلان جمعیت حاضر در ابعاد

مختلف (اجتماعی، اقتصادی، رفاهی و غیره) بود. در غیر این صورت کیفیت پایین جمعیت زیاد بر پایداری امنیت در ابعاد ملی اثرگذاری منفی را در پی خواهد داشت.

۶-۲- پیشنهادات

- با توجه به تحولات و اختصاصات جمعیتی کشور طی دوره‌های اخیر، می‌بایست در طراحی و اتخاذ سیاست‌های کلان جمعیتی با رویکرد واقع‌گرایانه برخورد کرده و در این زمینه از هرگونه آرمان‌گرایی بالاخص آرمان‌گرایی ایدئولوژیک پرهیز نماییم.

- در نظر گرفتن امنیت انسانی و اجتماعی با تکیه بر توسعه و ارتقاء شاخص‌های جمعیتی کشور به عنوان جزء لاینفک رهیافت‌های امنیتی در سطح ملی؛

- در نظر گرفتن پتانسیل‌های سرزمین ملی از حیث جغرافیای طبیعی در تدوین سیاست‌های کلی جمعیتی کشور از طرف مسئولان و برنامه‌ریزان و این نکته که بخش وسیعی از فضای جغرافیایی ایران به لحاظ قابلیت‌های محیطی، غیر قابل سکونت خواهد بود.

۷- منابع

کتاب

احمدی، سیدعباس (۱۳۹۰)، ایران، انقلاب اسلامی و ژئوپلیتیک شیعه، تهران، اندیشه‌سازان نور.
امانی، مهدی (۱۳۴۹)، شکل و تحول خانواده در ایران از لحاظ دموگرافیک، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.

روشندل، جلیل (۱۳۷۸)، امنیت ملی و نظام بین‌المللی، تهران، انتشارات سمت.

زنجانی، حبیب‌الله و دیگران (۱۳۷۸)، جمعیت، توسعه و بهداشت باروری، تهران، نشر و تبلیغ بشری.

سازمان ثبت احوال کشور (۱۳۸۷)، سالنامه آماری ثبت ولادت، تهران.

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷)، جامعه‌شناسی. ترجمه حسن چاوشیان، تهران، نشر نی.

مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن، کل کشور سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵، تهران.

مرکز آمار ایران، آمارگیری جاری جمعیت، تفصیلی کل کشور، ۱۳۷۰.

میرزایی، محمد (۱۳۸۲)، تغییرات ساختار سنی جمعیت در ایران و پیامدهای آن، تهران، گزارش طرح پژوهشی کمیسیون جمعیت و چالش‌های اجتماعی شورای عالی انقلاب فرهنگی.

میرزایی، محمد (۱۳۸۴)، جمعیت و توسعه با تأکید بر ایران (ده مقاله)، تهران، انتشارات مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.

کاظمی‌پور، شهلا (۱۳۸۲)، مسائل مرتبط با نیروی انسانی و اشتغال، تهران، گزارش طرح پژوهشی کمیسیون جمعیت و چالش‌های اجتماعی شورای عالی انقلاب فرهنگی.

کریمی‌پور، یدالله (۱۳۸۱)، مقدمه‌ای بر تقسیمات کشوری ایران، جلد نخست، تهران، انجمن جغرافیایی ایران.

کریمی‌پور، یدالله و حمیدرضا محمدی (۱۳۸۸)، ژئوپلیتیک ناحیه‌گرایی و تقسیمات کشوری ایران، تهران، میرباقری.

عزت‌الله، عزتی (۱۳۷۹)، ژئوپلیتیک، تهران، انتشارات سمت.

حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۱)، *جغرافیای سیاسی ایران*، تهران، انتشارات سمت.
_____ (۱۳۸۵)، *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*، مشهد، انتشارات پاپلی (پژوهشکده امیرکبیر).
مجته‌زاده، پیروز (۱۳۸۱)، *جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی*، تهران: انتشارات سمت.

مقالات

احمدی‌پور، زهرا و دیگران (۱۳۸۶)، *بررسی روند شتاب توسعه‌یافتگی فضاهای سیاسی - اداری کشور (مطالعه موردی: استان‌های ایران در برنامه‌های اول تا سوم توسعه ۱۳۸۳ - ۱۳۶۸)*، تهران، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال سوم، شماره اول، صص ۲۲-۴۹.

عباسی شوازی، محمد جلال و حاتم حسینی (۱۳۸۶)، *آزمون فرضیه‌های رقیب برای تبیین تفاوت‌های قومی باروری در شهرستان ارومیه*، تهران، *نامه انجمن جمعیت‌شناسی*، سال دوم، صص ۴۱-۵
عباسی شوازی، محمد جلال (۱۳۸۱)، *همگرایی رفتارهای باروری در ایران، روند الگوی سنی باروری در استان‌های کشور طی سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۵۱*، تهران، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۱۸، صص ۲۳۱-۲۰۱.

عباسی شوازی، محمد جلال، حاتم حسینی و تی نای پینگپ (۱۳۸۶)، *پویایی توسعه و همگرایی باروری اقوام در ایران؛ مقاله ارائه شده در چهارمین کنگره انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۴ و ۱۵ اسفندماه ۸۶، تهران، دانشگاه تهران.
لیل نهاری، بهمن (۱۳۷۸)، *گشتاور رشد جمعیت ایران*، تهران، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۱۳، بهار و تابستان، صص ۱۸۹ تا ۲۰۶.

محمدی، حمیدرضا و دیگران (۱۳۷۸)، *تحلیل جغرافیایی منابع تهدید ملی در ایران*، تهران، *انجمن ژئوپلیتیک ایران*، سال چهارم، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۷، صص ۵۱-۸۱.

میرزایی، محمد (۱۳۷۸)، *نوسانات تحدید مولید در ایران*، تهران، *جمعیت*، فصلنامه پژوهشی سازمان ثبت احوال، شماره ۲۹ و ۳۰، پاییز و زمستان ۱۳۷۸، صص ۳۸ تا ۵۹.

میرزایی، محمد و لیلا علیخانی (۱۳۸۶)، *بررسی سطح و عوامل موثر بر مرگ و میر شهر تهران در سال ۱۳۸۴ و روند تحولات اپیدمیولوژیکی آن در سی سال اخیر*، تهران، *نامه انجمن جمعیت‌شناسی*، شماره ۳، تابستان، صص ۳۰ تا ۶۰.

میرزایی، محمد و مهری شمس قهفرخی، (۱۳۸۸)، *روند سالخوردگی جمعیت ایران در نیم قرن اخیر و بررسی ساختار وضعیت سلامت سالمندان*، تهران، انتشارات مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.
مهریار، امیر هوشنگ و دیگران (۱۳۸۸)، *بررسی ابعاد سالخوردگی جمعیت و زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و جمعیتی آن*، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.

پایان نامه‌ها؛

ساسانی‌پور، محمد (۱۳۸۹)، *مطالعه‌ی سهم سوانح در مرحله گذار اپیدمیولوژیکی ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی مجید کوششی، تهران، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

نیکزاد، روح‌الله (۱۳۹۰)، *تقسیمات کشوری و توسعه منطقه‌ای، مطالعه موردی: استان‌های ساحلی جنوب ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی جواد اطاعت، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

منابع انگلیسی؛

Abbasi-Shovazi M. J. (2000). Effects of marital fertility and nuptiality on fertility transition in the Islamic Republic of Iran, 1976-1996. Working paper in Demography No. 84, Canberra: Australian National University.

- Abbasi-Shovazi M. J (2001). Below Replacement Level Fertility in Iran: Progress and Prospect, Paper Presented for the IUSSP Seminar on International Perspective on Low Fertility, Tokyo, March 21-23, 2001.
- Abbasi-Shovazi M. J. & A Mehryar, G. Jones & P. McDonald (2002). "Revolution, War and Modernization: Population Policy and Fertility Change in Iran." *Journal of Population Research* 19(1): 25-46.
- Abbasi-Shovazi, M. J (2002). "Revolution, War and Modernization: Population Policy and Fertility Change in Iran." *Journal of Population Research* 19(1): 25-46.
- Aghajanian, A. & Mehryar, A.M. (1999). "Fertility Transition in the Islamic Republic of Iran: 1976-1996". *Asia-Pacific Population Journal* 14(1): 3-42.
- Bongaarts, John. (1994). "Population Policy Options in the Developing World." *Science* 263: 771-776.
- Hosseini-Chavoshi, M. & P, McDonald and M.J, Abbasi-Shovazi. (2007) Fertility and contraceptive use dynamics in Iran and its low fertility regions. Working paper No. 1, Australian Demographic and Social Research Institute (ADSRI), College of Arts and Social Sciences.
- Goldstone, Jack A. (2002): Population and Security: How Demographic Change Can lead to Violent Conflict, New York, *Journal of International Affairs*, Fall 2002, Columbia University.
- Kruys, G. PH, (2008). Population growth; Its Effects of Human Security With Emphasis on South Africa. Strategic Review for Southern Africa. Vol XXX.
- Pressat, R. (1985), *The dictionary of demography*, ed. By Christopher Wilson.